

Štátna
vedecká
knižnica
v Prešove

LIBER VERBUM MONUMENTUMQUE IV.

(PRETIOSA QUAM SIT SANITAS MORBUS DOCET:
OSVETA – ZDRAVOTNÍCTVO – KNIŽNÁ KULTÚRA)

Ed. Marcela Domenová

Prešov
2021

ŠTÁTNA VEDECKÁ KNIŽNICA V PREŠOVE

LIBER – VERBUM – MONUMENTUMQUE IV.

**(Pretiosa quam sit sanitas morbus docet:
osveta – zdravotníctvo – knižná kultúra)**

Ed. Marcela Domenová

**Prešov
2021**

**Liber – verbum – monumentumque IV.
(Pretiosa quam sit sanitas morbus docet:
osveta – zdravotníctvo – knižná kultúra)**

Z produkcie OHKF ŠVK Prešov

Edícia: Acta pro memoria

Autori: Mgr. Zuzana Andrejová, PhD.; doc. Mgr. Marcela Domenová, PhD.; Mgr. Jana Dziaková; Mgr. Miroslava Gallová, PhD.; Mgr. Ľuboš Janaček; Mgr. Renáta Kočišová, PhD.; PhDr. Peter Kovaľ, PhD.; Mgr. Angela Kurucová; doc. Igor Лихтей, CSc.; Mgr. Lucia Němcová, PhD.; Mgr. Gabriela Olšavská; Mgr. Erik Ondria, PhD.; PaedDr. Martina Petriková, PhD.; Mgr. Zlatica Sáposová, PhD.; Mgr. Angela Škovierová, PhD.; Mgr. Mária Pitáková, PhD.; Mgr. Tomáš Tomo; PhDr. Vavrínek Žeňuch; doc. Mgr. Katarína Žeňuchová, PhD.

Zodpovedný redaktor: Mgr. Valéria Závadská

Hlavný redaktor: doc. Mgr. Marcela Domenová, PhD.

Jazykové korektúry: Mgr. Matej Starják, PhD.

Recenzenti: doc. Mgr. Ján Adam, PhD.
Mgr. Alena Mišíková, PhD.

Technický redaktor: doc. Mgr. Marcela Domenová, PhD.

Grafická úprava: PhDr. ThLic. Juraj Gradoš, PhD.

Na obálke je inštrukcia prešovského gréckokatolíckeho biskupa Gregora Tarkoviča týkajúca sa cholery z roku 1831. Zdroj: Archív Gréckokatolíckeho arcibiskupstva Prešov, fond Bežná agenda, inv. č. 374/59.

© Vydavateľ: ŠVK Prešov, 2021

© Autori, 2021

ISBN 978-80-89614-74-5

OBSAH

Predslov	5
ŠTÚDIE	
Mária PITÁKOVÁ – Tomáš TOMO <i>„Morové príručky“ v germanikách 16. storočia v tlačiarňach Lyceálnej knižnice v Kežmarku</i>	9
Marcela DOMENOVÁ <i>Mens sana in corpore sano (zdravovedné, osvetové práce, príručky, herbáre) – sonda do prameňnej bázy vo fonde ŠVK v Prešove I.</i>	21
Martina PETRÍKOVÁ <i>Zdravie a starostlivosť o človeka ako téma literatúry pre deti a mládež v predumeleckom období</i>	37
Lucia NĚMCOVÁ <i>„V čase moru a rozličných nákazlivých nemocí... ochráň nás, Pane!“</i>	46
Renáta KOČIŠOVÁ <i>Františkán Edmund Pascha – súvislosti podlomeného zdravia a chorálovej pašiovej tvorby</i>	65
Gabriela OLŠAVSKÁ <i>Lekár Eduard Samuel Bartsch a jeho dielo</i>	75
Angela ŠKOVIEROVÁ <i>Ján Bijacovský a jeho dielo v kontexte uhorskej proticholerovej spisby</i>	83
Katarína ŽEŇUCHOVÁ <i>Mýtopoetické koncepty o chorobách a ich liečení v nárečovom slovníku Ľudovíta V. Riznera</i>	91
Angela KURUCOVÁ <i>Mortalita obyvateľov stredného Šariša následkom cholerovej epidémie v roku 1831</i>	99
Ľuboš JANAČEK <i>Opatrenia ústredných zdravotníckych orgánov v rámci protimorovej ochrany počas rokov 1738 – 1740</i>	126
Zlatica SÁPOSOVÁ <i>Verejné zdravotníctvo v Košiciach v 2. polovici 19. storočia</i>	136
Ігор ЛІХТЕЙ <i>Організація охорони здоров'я на Підкарпатській Русі у 20-х роках ХХ ст.</i>	151

Miroslava GALLOVÁ <i>Ženy zamestnané v zdravotníctve (na príklade ošetrovateliek v Košiciach, 1918 – 1938)</i>	171
Peter KOVAL' <i>Čistota a hygiena – základ pre zdravé mesto! Smernice mesta Prešov na udržiavanie poriadku v meste v 20. a 30. rokoch 20. storočia</i>	184
Marcela DOMENOVÁ <i>Lekárska starostlivosť je dostupná: k stavu lekárov a zubných technikov na Slovensku v roku 1941 (na príklade Penzijného ústavu súkromných úradníkov)</i>	194
Erik ONDRIA <i>K pôsobeniu a činnosti Odboru dobrovoľných sestier Československého Červeného kríža v Prešove do konca druhej svetovej vojny</i>	210

MATERIÁLY

Vavrinec ŽEŇUCH <i>Vzťah rekatolizácie a epidémie alebo ako mor prerušil rekatolizáciu (na príklade Užskej stolice)</i>	227
Jana DZIAKOVÁ <i>Vakcinácia v Uhorsku v období 19. storočia – sonda do problematiky</i>	237
Zuzana ANDREJOVÁ <i>Herbarium: zbierka liečivých rastlín z územia bývalej župy Šarišskej</i>	246

RECENZIE / ANOTÁCIE

Marcela DOMENOVÁ KASARDA, Martin. <i>Kúpele Slovensko: krajina živej vody.</i> Bratislava: DAJAMA, 2020. 159 s. ISBN 978-80-8136-115-9.	257
Erik ONDRIA KOVAL', Peter. <i>Dejiny zdravotníctva v Prešove v medzivojnovom období.</i> Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, Filozofická fakulta. 2020. 122 s. ISBN 978-80-555-2542-6.	258
Marcela DOMENOVÁ <i>Kúpele na Zemplíne: Sobranecké kúpele, kúpele Jovsa, Malčice a Michalovce.</i> Zost. Miloš Hlohín, Martin Molnár. Michalovce: Priatelia Zemplína, 2020. 128 s. ISBN 978-80-972332-3-5.	259

MÝTOPOETICKÉ KONCEPTY O CHOROBÁCH A ICH LIEČENÍ V NÁREČOVOM SLOVNÍKU ĽUDOVÍTA V. RIZNERA¹

Katarína Žeňuchová

Abstract

Mythopoetic Concepts of Illness and their Remedies in the Dialectal Dictionary of Ľudovít V. Rizner

The author dedicated this study to the handwritten dialectal dictionary of Ľudovít V. Rizner, *Dialektický slovník bošácky*, written in 1896 (second version in 1923). The goal of this study is to point out the manuscript's vast possibilities in use of the vernacular material, which has regional character, but retains multitudes of extralinguistic and broader contextual characterizations of the described phenomena. Rizner's working method and method of processing lexicographic material allow to observe mythopoetic concepts of the perception of disease in the life of traditional communities, based on a chosen thematic group of lexemes.

Keywords: Ľudovít Vladimír Rizner. Dialektický slovník bošácky. National Culture. National Language. Disease naming. Mythopoetic concepts.

Ľudovít Vladimír Rizner – pedagóg, kultúrno-osvetový dejateľ, zakladateľ slovenskej národnej bibliografie, publicista, spisovateľ a napokon i zberateľ artefaktov slovenskej ľudovej reči – je v našich kultúrnych dejinách známy.² Najviac pozornosti sa pritom venovalo priekopníckej Riznerovej *Bibliografii slovenského písomníctva*,³ ktorá podnes sprevádza prácu každého literárneho vedca, bibliografa či pracovníka v oblasti kultúry.

Cieľom štúdie je upriamiť pozornosť na lexikografické dielo Ľ. V. Riznera, poskytujúce nárečový materiál, ktorý autor zozbieral v Bošáckej doline. Vo vedeckej komunite je známe pod názvom *Dialektický slovník bošácky* a podnes sa uchováva v pamäťových inštitúciách v rukopisnej podobe. O svojich plánoch zostaviť nárečový slovník z Bošáckej doliny – z regiónu, kde v úlohe dedinského učiteľa prežil Ľ. V. Rizner celý svoj život (1849 – 1913, Zemianske Podhradie), sa dočítame v jeho osobných dokumentoch – v korešpondencii⁴ a v denníku, ktorý si viedol od 1. júla 1889;

¹ Príspevok patrí k výsledkom riešenia projektu APVV-18-0032 – *Mytologické predstavy o svete v naratívnych prameňoch na Slovensku v systéme slovanských jazykových a kultúrnych vzťahov*.

² PAŠKA, Juraj. *Ľ. V. Rizner*. Martin: Osveta, 1956. 114 s.; KOVAČKA, Miloš (ed.). *Ľudovít Vladimír Rizner 1849 – 1913. Jubilejný zborník zo seminára k 140. výročiu Riznerovho narodenia*. Martin: Matica slovenská, 1993. 388 s. ISBN 80-7090-267-1; GALANDOVÁ, Lena (ed.). *Zborník o Ľ. V. Riznerovi: príspevky z konferencie o Ľ. V. Riznerovi z príležitosti 120. rokov jeho narodenia*. Martin: Matica slovenská, 1970. 264 s.

³ RIZNER, Ľudovít Vladimír. *Bibliografia písomníctva slovenského na spôsob slovníka od najstarších čias do konca r. 1900: s pripojenou bibliografiou archeologickou, historickou, miestnou a prírodovedeckou. Diel prvý: A – F; Diel druhý: G – K; Diel tretí: L – O; Diel štvrtý: P – R; Diel piaty: S – Š; Diel šiesty: T – Ž a značky*. Martin: Matica slovenská, 1929; 1931; 1932; 1932; 1933; 1934. 416 s.; 509 s.; 362 s.; 310 s.; 270 s.; 266 s.

⁴ Korešpondencia je uložená v osobnom rukopisnom fonde Ľ. V. Riznera v Literárnom archíve SNK v Martine. Časť korešpondencie, konkrétne korešpondencia s Andrejom Kmetom, bola sprístupnená v práci SOKOLÍK, Viliam. *Listy Andreja Kmetá Ľudovítovi Riznerovi*. Martin: Matica slovenská, 1984. 272 s.

ostatný záznam v denníku je pritom datovaný 28. júlom 1900.⁵ V liste, adresovanom Andrejovi Kmeťovi z 26. marca 1895, píše: „Teraz usporiadam si už ‚Slovník dialektický‘ bošáckej doliny. Slová a fráze písané sú na cedul’kách, ktorých je vyše 5000. Preznačená tu každá odchýlka od spisovného jazyka nášho. Prácu venujem p. dr. Pastrnekovi. Keby už len P. Boh dal zdravia a nebolo by kadejakých tých rodinných starostí a mrzutostí, išlo by to jedno po druhom, lebo chuť k práci bola by.“⁶

Zápis v Riznerovom denníku z 3. novembra 1896 prináša správu, že *Dialektický slovník bošácky* je dokončený: „Dnes s Božou pomocou dokončil som svoj *Dialektický slovník*, na ktorom som od viac rokov, ale iba posledné dva roky, pilne pracoval. V júni oddal som sa do usporiadovania lístkov, ktorých bolo asi 16 000, a cez celé leto ich prepisujúc, dnes s prácou bol som hotový. Rukopis vo 4° číta 726 strán alebo niečo vyše 90 hárkov. Teraz budem ho už len opravovať a doplňovať, aby som ho mohol o Novom roku p. dr. Pastrnkovi odoslať. Zajtra odošlem ho do Trenčína Bartekovi, aby mi ho zaviazal. Bola to práca veľká, ale milá, mám z nej opravdovú radosť. O pár dní dám sa do Prameňov k životopisom a literárnej činnosti slovenských spisovateľov a len potom, ak dá Boh zdravia, oddám sa celou parou do Rukováti.“⁷ Dňa 17. novembra 1896 bol zviazaný slovník už späť v rukách L. Riznera: „Bartek poslal mi *Slovník zviazaný*. Dnes som ho už počal doplňovať. Dakedy v januári pošlem ho p. dr. Pastrnkovi.“⁸

Záujem českého jazykovedca Františka Pastrnka o nárečový slovník bol pre L. V. Riznera veľkou motiváciou na dokončenie diela. Dňa 4. augusta 1896 ho F. Pastrnek navštívil na fare v Zemianskom Podhradí a prisľúbil mu vydanie slovníka.⁹ I napriek tomu, že niekoľkokrát potvrdil vydanie *Dialektického slovníka bošáckeho* v Prahe, v Českej akadémii vied, nasledujúce roky, žiaľ, nepriniesli sľubované vydanie. Rizner napriek tomu v práci na *Slovníku* neustal – pripisoval na margo svojich hárkov doplnenia k heslám, vpisoval nové a nové poznámky a významové kontexty, až sa jeho dielo stalo neprehľadné. Na sklonku svojho života, poznačeného vážnou chorobou a predtuchou smrti, sa pustil do prepisovania, čo viedlo k vzniku druhej verzie slovníka.

Dnes máme k dispozícii dve rukopisné verzie *Dialektického slovníka bošáckeho*. Prvý rukopis (726 rkp. s.), dokončený v roku 1896, je uložený v Literárnom archíve SNK v Martine, druhá – novšia a počtom hárkov rozsiahlejšia verzia rukopisu (949 rkp. s.), dokončená 23. augusta 1913 (dátum ukončenia uvádzame na základe Riznerovej poznámky na obale novšej verzie slovníka), je evidovaná vo fondoch Ústrednej knižnice SAV a jej originál je uložený v Jazykovednom ústave Ľudovíta Štúra SAV.

Štúdium obidvoch verzií lexikografického materiálu L. Riznera ukazuje, že slovník obsahuje apelatívnu lexiku bošáckeho nárečia, ale aj vlastné mená i priezviská obyvateľov, pomenovania hospodárskych a domácich zvierat (kravy, kone, psy) či

⁵ Denník L. V. Riznera verejnosti sprístupnila ČERNÁ, Marie Ludmila. *Denník Ľudovíta V. Riznera*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1955. 370 s.

⁶ Porovnaj: https://zlatyfond.sme.sk/dielo/1498/Rizner_Listy-Andrejovi-Kmetovi/10 [cit. 2020-11-10].

⁷ Porovnaj: https://zlatyfond.sme.sk/dielo/1169/Rizner_Dennik-Ludovita-V-Riznera/5 [cit. 2020-11-10].

⁸ Porovnaj: https://zlatyfond.sme.sk/dielo/1169/Rizner_Dennik-Ludovita-V-Riznera/5 [cit. 2020-11-10].

⁹ František Pastrnek uverejnil v jednom zo série článkov publikovaných na stránkach Slovenských pohľadov správu o Riznerovom slovníku. PASTRNEK, František. Študovanie slovenčiny. In: *Slovenské pohľady*, roč. 14, č. 3, 1894, s. 188 – 193.

chotárne názvy.¹⁰ Pre potreby našej práce zameriame pozornosť na tie lexémy v Riznerovom slovníku, ktoré sa dotýkajú *zdravia* a s ním spojenej axiologickej opozície *choroba*. Systém tradičnej ľudovej kultúry pritom uchováva množstvo odporúčaní, výstrah a zákazov – od tých racionálnych až po mytologické, ktoré napomáhajú chrániť a udržiavať si zdravie. Pozoruhodná je tiež skutočnosť, že Riznerov slovník obsahuje popri pomenovaniach chorôb aj veľké množstvo mimojazykových informácií, čím chce autor poukázať na širšie súvislosti opisovaných javov, a to najmä pri lexémach, ktoré obsahujú aj tzv. kultúrny kód.

Ľudová nomenklatúra chorôb reflektuje nevedecké, laické vnímanie rozličných fyzických defektov ľudského organizmu, narušenia niektorej životnej funkcie, ľudové pomenovania chorôb majú tiež často vysoký stupeň abstrakcie, a tak pokrývajú široké sémantické pole na prezentáciu rozličných chorobných stavov, odvodených od ich symptómov, niektoré pomenovania priam odkazujú na ich vonkajšie prejavy (vzhľad či farbu kože).

Nominačné štruktúry chorôb sú v ľudovom prostredí späté so starobylou démonologickou sférou a s archaickými magickými praktikami. Zachovávajú si svoju stabilitu nielen v Riznerovom nárečovom slovníku z Bošáckej doliny, ale aj v súčasných dialektoch. Ide o systém takých pomenovaní chorôb, ktoré nominačne nemajú priesačnú sémantiku a dobre reflektujú ľudové predstavy o chorobe. Odkazujú na príčinu a pôvodcu choroby, rozšírenú v ľudovom prostredí, zároveň deklarujú i pragmatickosť jazyka či schopnosť v pomenovaniach zachytiť aj axiologickú kompetenciu lexém.

Príčiny chorôb počas vývinu tradičnej medicíny oscilovali medzi rozličnými názormi. Niektoré choroby mohlo okrem objektívnych príčin (nachladnutie, epidémia, zlé životné podmienky) zapríčiniť aj pôsobenie čarodejnice, porušenie určitého magického zákazu alebo nariadenia na ochranu zdravia, respektíve nedodržiavanie ustálených zvykov a tradícií. *Vred* mohlo napríklad spôsobiť prejedanie sa, porušenie alebo porušenie zákazu sedieť na stole. Porušenie zákazu šiť v nedeľu alebo vo sviatočný deň zas mohlo spôsobiť ženám pokrivenie prstov – *reumatizmus*. Chorobu mohol zapríčiniť aj démon, zlý duch, ktorý napadol človeka. S démonmi boli v prostredí Slovákov spájané choroby *mádra*, *hostec*, *lišaj*, *vred* či *úrek*. Tie dostávali v ľudovej kultúre personifikovanú podobu či mená, pripisoval sa im aj démonologický pôvod. Výskumy Ute Dukovej, ktorá venovala pozornosť pomenovaniám démonických bytostí v bulharskom jazyku, pritom ukázali, že práve démoni chorôb predstavujú najpočetnejšiu skupinu démonov v bulharskom jazyku.¹¹

Zo skupiny archaických pomenovaní chorôb, ktoré sú zapríčinené pôsobením zlého ducha alebo človeka so zlým úmyslom, je v Riznerovom slovníku zastúpená choroba *hostec*: „*Hostec, kožná nemoc, osutina, výsyv kožní. Pod týmto menom tunajší ľud zahrňuje rozličné vyrazeniny na tele, chrasty, rany, škrofulosu, poľský vrkoč (Weichselzopf), mokré lišaje, slovom jekékoľvek dlhotrvajúce schrastavenie tela. (J. L. H., Názvy chorôb u ľudu Bošáckej doliny Sl.P.XI. 1891, p. 156.)*“¹² Pripomíname, že Ľ. V. Ri-

¹⁰ RIPKA, Ivor. Ľudovít V. Rizner a jeho Bošácky nárečový slovník. In: *Slovenská reč*, roč. 38, č. 6, 1973, s. 345. ISSN 0037-6981.

¹¹ ДУКОВА, Уте. *Наименования демонов в болгарском языке*. Москва: Издательство Индрик, 2015, s. 143. ISBN 978-5-91674-382-1 (ďalej ako *Дукова, У. Наименования демонов в болгарском языке*, s.).

¹² Literárny archív, Slovenská národná knižnica v Martine (ďalej ako LA SNK v Martine), sign. C 992, s. 144 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu).

zner využíval etnografické údaje nielen zo svojich vlastných výskumov a skúseností, ale excerptoval aj publikované príspevky iných autorov a odkazoval na ne v bibliografickom údaji. Často sa pritom opieral najmä o príspevky J. L. Holubyho, ktorý svoj výskum robil mnoho rokov v Bošáckej doline.

Pomenovanie choroby *hostec* pochádza od substantíva *zostь/host'* – ide o tabuizovaný lichotný názov v deminutívnej forme pre „hosta“ veľmi nemilého, akým je choroba.¹³ Slovenské nárečové podoby *goštec*, *hoscák*, *hoscec*, *hostec*¹⁴ podľa tradičných názorov pomenávajú chorobu, prejavujúcu sa vyrážkami, chrastami, lišajom, vznikom chumáča vlasov na zátylku, ktorý bolo zakázané odstrániť, karpavými bolestivými očami, zapuchnutím tváre či lámkou. Podľa najstaršej predstavy uvedené príznaky spôsobil démon, usídlený v tele, podráždený ostrým jedlom alebo strihaním vlasov pri nove mesiaca či prievanom. Hostec mohlo spôsobiť aj urieknutie, spôsobené neúmyselne zlým pohľadom inej osoby. Hostec sa liečil umývaním v bylinkových odvaroch, kúpaním v rieke na Veľký piatok alebo v liečivých studničkách (*hostečných*), okolo ktorých chorí nechávali časti odevu alebo drobné mince ako obetinu za uzdravenie, pri umývaní sa zas odriekali zariekania. Odstrihnutý chumáč vlasov sa nechával pri studničke, alebo ho pribíjali na kmeň bazy čiernej spolu s chorobou.¹⁵

Ďalšou chorobou, spájanou so starobylými démonickými predstavami, je *čemer* (nárečové varianty *čemer*, *šemer*, *ochvat*).¹⁶ Podľa tradičných názorov ide o chorobu, spôsobenú skazenou, v nadmernom množstve alebo s chuťou skonzumovanou potravou. Vo východoslovenských nárečiach je však dochovaný priamy dôkaz o pôvode tejto choroby v zlej sile, v zlom duchovi, a to v rámci ustálených jazykových štruktúr *Dze ce čemer ňeše* alebo *Bodaj ce čemer ulapil*, ktoré sa používajú v hneve a pri kliatbach, pričom *čemer* pomenúva zlé, neurčitú silu.¹⁷ Motiváciu, ktorá sa stala základom tohto starobylého pomenovania, môžeme rekonštruovať práve pomocou etnografických údajov alebo ustálených konštrukcií v jazyku, a to najmä v tom prípade, ak sa súčasný význam vzdialil od prvotnej motivácie. Ľ. V. Rizner vo výklade ľudového pomenovania choroby *čemer* zahŕňa aj spôsob, akým sa ľudia z ochorenia liečili: „*Čemer, ktorý poznáva sa po hrčkách v zápästí povstalých, rozotierajú slinami. – Niektorí ľudia mávajú často čemer a trpelive podrobujú sa komickej, ale bolastnej masáži. Najdú sa ženy, ktoré vedia výborne čemer ,stierať', ale i muži rozumejú sa do toho. Polapia jednou rukou očemereneému dlaň, a druhou naslineným palcom od zápästia hore celou silou tlačia žily, aby sannutú krv roztlačili'; zatým silný chlap popadne pacienta od chrbta a zatriasa nim, až to všetko praští. Ešte drastickejšie stieranie čemeru videl som, ktoré konal si pacient sám tak, že celou silou drhnul si ruku od zádlania hore, o kraj stola! Keď očemerény dá si takto ruky kapitálne vydrhnúť a celou silou domadzať a stá vrece sa vynatriasať: má dušu na mieste a je po čemer!* (J. L. H. *Názvy chorôb a ľudu Bošáckej doliny. Sl. P.XI, 1891. P. 154.*)“¹⁸

¹³ MACHEK, Václav. *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1997, s. 178 – 179. ISBN 978-80-7422-048-7 (ďalej MACHEK, V. *Etymologický slovník jazyka českého*, s.).

¹⁴ *Slovník slovenských nářečí. I. A – K*. Bratislava: Veda, Vydavateľstvo SAV, 1994. ISBN 80-224-0183-8 (ďalej ako *Slovník slovenských nářečí. I.*, s.).

¹⁵ Pozri online zdroj: <https://www.ludovakultura.sk/polozka-encyklopedie/hostec/> [cit. 2020-11-10].

¹⁶ *Slovník slovenských nářečí. I.*, s. 245.

¹⁷ *Slovník slovenských nářečí. I.*, s. 245.

¹⁸ LA SNK v Martine, sign. C 992, s. 50 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu).

Do skupiny pomenovaní chorôb, ktoré prostredníctvom deverbatívnych tvarov vyjadrujú archaickú predstavu o tom, že démonické bytosti nečakane zasiahnu údermi telo svojej obete, patrí choroba *šlak* (porážka, mŕtvica alebo guta). V Machek poukazuje na pôvod pomenovania v nemčine (nemecky *Schlag*) s pôvodným významom „úder“. ¹⁹ V slovenskom jazyku sú zachované aj ustálené spojenia – kliatby *Do šlaka! Chod' do šlaka!* Slovenské paralely tohto typu pomenovaní chorôb uvádza aj Ute Dukova, pričom ich zaraďuje k takým pomenovaniám chorôb, ktoré majú jasnú etymológiu a pôvod v praslovanskom období v slovách *u-sovq, *u-strělq. ²⁰ V Riznerovom slovníku k tejto chorobe nachádzame vysvetlenie s doplnením ustálených jazykových jednotiek, rozšírených v Bošáckej doline: „*Šlak, mŕtvica. Keť tá ňesce šlak trafiť! Kade tá šlak vláčí? (Kade sa túlaš, kade chodíš?)*.“ ²¹

Podobný nominačný proces sledujeme pri chorobe, pomenovanej *fras*. Za týmto ľudovým pomenovaním sa skrýva *epilepsia*, ľudovo nazývaná aj *zrádnik*, *padúcnica*, *zlá choroba*, *zlý duch*, *psotník*. Ide o kŕčovité záchvaty, spôsobené podľa ľudových predstáv zlým duchom. *Do frasa* je kliatba, dobre známa hlavne na východnom Slovensku. Etymologický slovník českého jazyka V. Machka uvádza, že ide o maďarské slovo (maďarsky *frász*), ktoré má pôvod v nemeckých nárečiach (nemecky *Frais(en)*) a znamená padúcnicu, psotník a podobné kŕčovité záchvaty. ²² Túto chorobu môžeme v Riznerovom slovníku nájsť opísanú pod heslom *zrádnik*: „*Zránník, zrádnik, vred, epilepsia*.“ ²³

Rizner zaznamenáva i pomenovanie lišaj: „*Lišaj, lišej, výsypy na tvári, na rukách a iných čiastkach tela. Rozoznávajú lišaje suché a mokré*.“ ²⁴ Ide o chorobu kože, prejavujúcu sa červenými páliacimi alebo drsnými svrbiacimi plochami. Pôvod tejto choroby bol v ľudovom prostredí spojený s predstavou zlého démona, sídliaceho v tele. ²⁵ Svedčí o tom aj etymologický vývin pomenovania choroby z praslovanského slova *lichq – „zlý, nehodný, chabý“ → „zlý duch“ → „choroba kože, spôsobená zlým duchom“. ²⁶

Podobné ochorenie kože – *vred* – je v slovenskej ľudovej medicínskej terminológii známe aj pod označovaním *nežit*. ²⁷ Vychádzajúc z výskumov Ute Dukovej v bulharských dialektoch, *нежит* je pomenovaním pre ochorenie ďasien alebo bolesti zubov, respektíve označuje rastlinu, ktorá lieči toto ochorenie, napokon pomenováva aj neviditeľnú bytosť, ktorá blúdi z miesta na miesto. Slovo *nežit* tak ukazuje na vzťah s cirkevnoslovanským slovom *нежит* vo význame *choroba*; srbské a chorvátske slovo *nežit*, *nežid* má význam „zlý duch, prenikajúci do hlavy“ a „choroba hlavy“ či „hnisavý zápal ucha“, „reumatické ochorenie“; staroruská paralela – „jazva“, „vred“; v ruských dialektoch „hnisavá rana“; v súčasnej ruštine – „zlý duch“; ukrajinsky „nádcha“;

¹⁹ MACHEK, V. *Etymologický slovník jazyka českého*, s. 616.

²⁰ ДУКОВА, У. *Наименования демонов в болгарском языке*, s. 143.

²¹ LA SNK v Martine, sign. C 992, s. 605 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu).

²² MACHEK, V. *Etymologický slovník jazyka českého*, s. 146; o tom pozri aj STREJČEK, Ferdinand. *Fras, frasně*. In: *Naše řeč*, roč. 26, č. 3, 1942, s. 93 – 95.

²³ LA SNK v Martine, sign. C 992, s. 709 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu).

²⁴ LA SNK v Martine, sign. C 992, s. 261 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu).

²⁵ Pozri: <https://www.ludovakultura.sk/polozka-encyklopedie/lisaj/> [cit. 2021-02-28].

²⁶ O tom pozri MACHEK, V. *Etymologický slovník jazyka českého*, s. 336; ДУКОВА, У. *Наименования демонов в болгарском языке*, s. 107.

²⁷ *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska*. Dostupné z: <https://www.ludovakultura.sk/polozka-encyklopedie/vred/> [cit. 2021-02-18].

v češtine „jazva“, „vred“; v polštine „katar“, „nádcha“.²⁸ Slovník slovenských nářečí dokumentuje v slovenských dialektoch i podoby *nežik*, *niažik*, *ňežik*, *ňežit* vo význame *nádcha*.²⁹ Všetky slovanské paralely tak ukazujú, že ide o sémantický vývin slova *nežit* – je to „choroba, pochádzajúca od zlého ducha“. J. L. Rizner vo výklade heslového slova *vred* uvádza ustálené spojenia, ktorých komponentom je lexéma *vred*, poukazuje aj na to, že *vredom* sa v Bošáckej doline nazýva tiež iná choroba – zrádnik (epilepsia): „*Vred. Lahodzí mu, jako nazbjeranému vreau. Bol jak vred (rozvteklený). Kolovrat sa vrcí a žida vred krúcí. Zlý, jako vred – Vred tá metal! Vred tá hádzal! ‚Bodaj tá vred hádzal na našém prjelasku, k nám chodíš na posmech a indze pre lásku.‘ Vred a zrádnik, nešťastie. Že ľud zrádnik menuje vredom, z toho dá sa zatvárat, že úkazy s touto chorobou spojené zapríčiňuje vnútorné nejaké zvredivovanie, lebo ľud spomína srdečný, črevný a hlavný vred. Bohužial je zrádnik v tomto kraji medzi deťmi veľmi obyčajný, zvlášť v prvých rokoch života; dospelí len zriedka trpia naň. Proti žiadnej nemoci nedovoľáva sa ľud čarov tak zhusta, ako proti zrádniku. Slievanie vosku, hádanie zo zárečnej (zarieknutej, poznámka K. Ž.) vody, začitovanie vreau dlhými inkantáciami, a čo všetko ‚bohyňa‘ stvára, – púšťajú do pola proti ‚nešťastiu‘. A v tomto čarovaní proti vreau Bošácka dolina nemá nič zvláštneho, lebo to isté deje sa i v iných krajoch.“ (J. L. H. *Názvy chorôb ľudu v B. D. Pohl. XI. 1891, p. 215.*) Na *vred* prikladajú páperie v sladkej smetane omočené. Liečenie vreau v. cibulá, cvikla, kravinec. Vredy vraj čistia krv a zabezpečujú pred inými chorobami.“³⁰*

Choroba ústnej dutiny, známa pod označením *žaba*, bola (najmä pri deťoch) sprevádzaná výsevom pluzgierov v ústach: „*Žaba, zovie sa zvredivovanie úst pri deťoch. Liečenie v. repiček.*“³¹ Za príčinu tejto choroby sa považovala *žaba*. V tradičných predstavách boli pritom *žaby* spájané s rozličnými magickými úkonmi, s predpovedaním počasia, zdravia či predzvestou smrti, s plodnosťou a úrodnosťou, erotikou alebo zlom. So *žabou* ako s pôvodcom choroby je v ľudových predstavách spájané aj iné ochorenie – *mádra* (synonymné nárečové označenie *matka*). Podľa najstaršej predstavy bol príčinou tejto choroby tvor, žijúci v oblasti pupka alebo žalúdka (zvyčajne *žaba*). Ak ho hostiteľ ťažkou prácou alebo ostrým jedlom podráždil, vysúval alebo sťahoval prstovité výbežky, čím človeku spôsoboval bolesť. V novších predstavách mala *mádra* podobu *žaby*, sediacej na žalúdku, čím spôsobovala nevoľnosť, alebo ju stotožňovali s maternicou, nazývanou *matka*.³² *Mádru* u žien tak považovali za chorobu, spôsobenú pohybmi maternice, u mužov za chorobu žalúdka, hoci v Zmagurí verili, že aj *muž má v tele matku, ale mŕtvu*.³³

„*Zlý*“ pohľad inej osoby mohol uškodiť a spôsobiť tzv. *urieknutie* (nárečové synonymá – *urečenie*, *úrek*, *úrok*, *ušknutí*, *zočina*, *z očí*, *z očí mu prišlo*, *z očí mu zavadi-lo*). V oblasti Zemplína sa traduje, že ho mohlo vyvolať i porušenie zákazu klásť dieťa na stôl. *Urieknutie* mohlo byť príčinou aj hostca, zimnice, ba i smrti. Deťom proti nemu obliekali košieľku naopak a okolo hrdla alebo na zápästie im viazali červe-

²⁸ ДУКОВА, У. *Наименования демонов в болгарском языке*, s. 121 – 123.

²⁹ *Slovník slovenských nářečí. II. L – P*. Bratislava: Veda, Vydavateľstvo SAV, 2006, s. 433. ISBN 978-80-224-0900-6 (ďalej ako *Slovník slovenských nářečí. II., s.*).

³⁰ LA SNK v Martine, sign. C 992, s. 662 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu).

³¹ LA SNK v Martine, sign. C 992, s. 717 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu).

³² Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska. Dostupné z: <https://www.ludovakultura.sk/polozka-encyklopedie/hostec/> [cit. 2018-12-18].

³³ „*Matka, děloha, matka ženská Akési bolásti vnútorného ľavého boku. Matka sa jej pohla. Trpí na matku.*“ Rizner, LA SNK v Martine, sign. C 992, s. 279 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu).

nú stužku. Urieknuté dieťa liečili úrokovou alebo priestnou vodou, do ktorej vhodili žeravé uhľiky, vliali roztavené olovo a vhodili omrvinky. Vodou dieťaťu umyli tvár a dali sa mu z nej napiť. Zvyšok vyliali na strechu alebo na pánty dverí. Urieknutie liečili i umývaním odvarom úročníka, okurovaním trieskami zo stola, oplúťím tváre chorého a podobne.³⁴ Rizner v slovníku uvádza: „*Úrek, urečnejé, urknutí, uhranutí. V B. všeobecne za to má sa, že isté osoby, zvlášte ktoré majú obočia zrastené, púhym ohľadom v stave sú iných ‚uréci‘. ‚Urečeného‘ bolí hlava, je mu mdlo, má zjéchačku a oči zakalené. Zvlášte vtedy, keď v čas jedenia taký človek vojde do izby a dychtíve pozre na jediacich. Za prostriedok proti ‚zlému oku‘ či ‚úreku‘ navádza sa: Keď pri jedle cudzí človek do izby vkročí, treba ruky pod stôl ukryť, hore dlaňou prst rozprestret’ a rýchle pozret’ medzi svoje prsty, nuž ‚zlé oko‘ neuškodí. Proti tejto ‚chorobe‘ najobyčajnejším prostriedkom je umývanie odvarom úročníkov. Avšak ešte za lepšiu prostriedok – písť J. L. Holuby – proti tejto namyslenej chorobe záleží z nasledujúcej procedúry. Kto sa domnieva, že je urečeným, zastane si s operujúcou osobou tvárou k ohnisku obrátenou, pacient vezme hrniec do poly vodou naplnený do ruky, operujúca ale osoba berie rýchlo žeravých uhlov a hádže jich jeden za druhým do toho hrnca medzi odriekaní: ‚nede-vät’ neosem... nejeden’ – ale aby sa nepomýlila. Jak všetky uhľiky po vrchu vody plávajú, pacient není urečeným; jak ale na dno spadnú, příčina choroby je urečenie. Na to sa pacient tou vodou po trikrát umyje a toľkorazy tvár obrátenou na ruby košelou utre: a je po úrekoch. Toto liečenie jako sa samo sebou rozumie, prevádzajú len ženy. (Voda a vosk v poverách ľudu slov. Sl. Pohl. III. 1883. P. 289.) K tomu dokladám, že si pacient z tej vody má i potrikrát uchľupnut, a že sama operujúca osoba ho rubáčom utiera. Kto nosí košelú lebo gate na ruby, tomu úroky neuškodí.“³⁵*

Z okruhu nárečových nominácií chorôb uvedieme ešte príklad, ktorý informuje – popri spôsoboch liečenia – aj o širších kontextoch, ako je príčina choroby: „*Bradavica, bradovica. Má na nose jako ljéskovec bradavicu. Dla domnenia ľudu, povstanú bradavice na rukách tým, keď si kto ruky umýva vo válovcí, z ktorého kury vody pítavajú. Mimo magických prostriedkov uživa sa proti bradaviciam potieranie ich šťávou žabieho mlieka (Euphorbia Cyparissias a E. Esula). Bradavice vraj srezávať neslobodno, lebo kam sa dostane na ruku len špetka krve z rany, povstane z toho bradavica či kuračia riť (J. L. Holuby, Názvy chorôb u ľudu Bošáckej doliny. Sl. Pohl. XI. 1891. P. 151.). B-e aby sa ztratily, treba na schode mesiaca obtierať o stenu. Proti bradaviciam na rukách má byť najvýbornejším prostriedkom: íst’ do kostola, a keď kňaz pri omši spieva oremus, vtedy mlčky ošúchať bradavice hore kostolným múrom. (J. L. H. Čarod. zariekania a kliatby u slov. ľudu. Slov. Pohl. IV. 1883. P. 49.)“³⁶*

Heslové slová v Riznerovom slovníku, pomenávajúce sviatky cirkevného roka, ktoré sú v tradičnom prostredí spojené s množstvom zvykov a povier, nezostávajú nezaznačené. Porušenie niektorých tradícií, prípadne zákazov bolo často príčinou chorôb: „*Zvyky na Vel’kú noc ‚Ktorá dievka vo veľkonočnii pondelok, alebo mládenec vo veľkonočnii útorok, nedá sa vrbovým šibákom vyšibat, dostane svrab lebo hostec.“³⁷*

Vybrané príklady pomenovaní a opisov chorôb v Riznerovom *Dialektickom slovníku bošáckom* deklarujú, že heslové slová popisujú symptómy choroby, spôsoby ľu-

³⁴ Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska. Dostupné z: <https://www.ludovakultura.sk/polozka-encyklopedie/urieknutie/> [cit. 2021-02-28].

³⁵ LA SNK v Martine, sign. C 992, s. 640 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu).

³⁶ LA SNK v Martine, sign. C 992, s. 29 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu).

³⁷ LA SNK v Martine, sign. C 992, s. 649 – 650 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu).

dového liečenia, vymenúvajú rastliny, magické obrady, zarietania a povery, spojené s opornou vysvetľovanou lexémou. Riznerova pracovná metóda nám tak ukazuje možnosti širšieho kulturologického, etnografického, folkloristického a etnolingvistikového využitia nárečového slovníka, ktorý zaznamenáva nielen dobový stav nárečia v Bošáckej doline, ale poskytuje aj informácie o mýtopoetických konceptoch vnímania chorôb a dobovom obraze života tradičného spoločenstva.

ZOZNAM BIBLIOGRAFICKÝCH ODKAZOV

Pramene

Literárny archív, Slovenská národná knižnica v Martine, Osobný fond Ľ. V. Riznera, sign. C 992
Dialektický slovník bošácky
Ústredná knižnice SAV, Bratislava, Dialektický slovník bošácky, sign. S 22573

Literatúra

- ДУКОВА, Уте. *Наименования демонов в болгарском языке*. Москва: Издательство Индрик, 2015. 248 s. ISBN 978-5-91674-382-1.
- GALANDOVÁ, Lena (ed.). *Zborník o Ľ. V. Riznerovi: príspevky z konferencie o Ľ. V. Riznerovi z príležitosti 120. rokov jeho narodenia*. Martin: Matica slovenská, 1970. 264 s.
- KOVAČKA, Miloš (ed.). *Ludovít Vladimír Rizner 1849 – 1913. Jubilejný zborník zo seminára k 140. výročiu Riznerovho narodenia*. Martin: Matica slovenská, 1993. 388 s. ISBN 80-7090-267-1.
- MACHEK, Václav. *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1997. 866 s. ISBN 978-80-7422-048-7.
- PASTRNEK, František. Študovanie slovenčiny. In: *Slovenské pohľady*, roč. 14, č. 3, 1894, s. 188 – 193.
- PAŠKA, Juraj. *Ľ. V. Rizner*. Martin: Osveta, 1956. 114 s. ISBN 301 02-63 -301-764.
- RIPKA, Ivor. Ludovít V. Rizner a jeho Bošácky nárečový slovník. In: *Slovenská reč*, roč. 38, č. 6, 1973, s. 340 – 348. ISSN 0037-6981.
- RIZNER, Ludovít Vladimír. *Bibliografia písomníctva slovenského na spôsob slovníka od najstarších čias do konca r. 1900: s pripojenou bibliografiou archeologickou, historickou, miestnou a prírodovedeckou. Diel prvý: A – F; Diel druhý: G – K; Diel tretí: L – O; Diel štvrtý: P – R; Diel piaty: S – Š; Diel šiesty: T – Ž a značky*. Martin: Matica slovenská, 1929; 1931; 1932; 1932; 1933; 1934. 416 s.; 509 s.; 362 s.; 310 s.; 270 s.; 266 s.
- Slovník slovenských nářečí. I. A – K*. Bratislava: Veda, Vydavateľstvo SAV, 1994, s. 245. ISBN 80-224-0183-8.
- Slovník slovenských nářečí. II. L – P*. Bratislava: Veda, Vydavateľstvo SAV, 2006, s. 433. ISBN 978-80-224-0900-6.
- STREJČEK, Ferdinand. Frás, frasně. In: *Naše řeč*, roč. 26, č. 3, 1942, s. 93 – 95.

Online zdroje

- BOTÍK, Ján, SLAVKOVSKÝ, Peter (eds.). *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska. 1*. Bratislava: Veda, 1995. 484 s.; BOTÍK, Ján, SLAVKOVSKÝ, Peter (eds.). *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska. 2*. Bratislava: Veda, 1995. 448 s. Dostupné z: <https://www.ludovakultura.sk/encyklopedia/>
- SOKOLÍK, Viliam. *Listy Ludovíta Vladimíra Riznera Andrejovi Kmetovi*. Martin: Matica slovenská, 1970. 296 s. Dostupné z: https://zlatyfond.sme.sk/dielo/1498/Rizner_Listy-Andrejovi-Kmetovi/1
- ČERNÁ, Marie Ludmila. *Denník Ludovíta V. Riznera*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1955. 370 s. Dostupné z: https://zlatyfond.sme.sk/dielo/1169/Rizner_Dennik-Ludovita-V-Riznera/

**Liber – verbum – monumentumque IV.
(Pretiosa quam sit sanitas morbus docet:
osveta – zdravotníctvo – knižná kultúra)**

Zodpovedný redaktor:	Mgr. Valéria Závadská
Hlavný redaktor:	doc. Mgr. Marcela Domenová, PhD.
Jazykový redaktor:	Mgr. Matej Starják, PhD.
Recenzenti:	doc. Mgr. Ján Adam, PhD. Mgr. Alena Mišíková, PhD.
Technický redaktor:	doc. Mgr. Marcela Domenová, PhD.
Grafická úprava:	PhDr. ThLic. Juraj Gradoš, PhD.
Obálka:	PhDr. ThLic. Juraj Gradoš, PhD.
Rok vydania:	2021
Počet strán:	260
Edícia:	Acta pro memoria
Vydavateľ:	ŠVK v Prešove
Tlač:	A-Print, s.r.o. Prešov
Vydanie:	prvé
Náklad:	200

ISBN 978-80-89614-74-5

et hinc: Com
cebrum Comitum Regionem
tenentiale Hungaricum, et incidit
illo, quod in Byfonia graecorum
vixit morbus pedestris versus
Galiciae limites adpropinquos, et
am propagandae hujus ad Hungari
et Transylvaniam versus
Comitatus Limites duos
Tractu inde a Comitatu Trenchis
menor, usque Ungrovenem inclusi
vum Ulsteriformum D. Comitum An
cumensalem, Comitatum Lon
plimiensem, et Comitatus Lem
inde vero usque Comitatus
soriensem, Comitatus
rum Daronem
senyi, &
Vic

ISBN 978-80-89614-74-5

9 788089 614745